

KONCENTRIČNI KRUGOVI PAMĆENJA SEĆANJE, TRADICIJA I ISTORIJA

APSTRAKT: Problematiku sećanja i tradicija savremena istorijska nauka analizira kao jedan od elemenata, koji značajno utiču na procese nacionalne identifikacije i unifikacije. Njihovo razmatranje kroz odnos mitske i istorijske svesti u srpskom građanskom društvu u periodu 1918-1941. pruža nove perspektive i uglove posmatranja procesa nacionalne integracije odn. dezintegracije u Kraljevini Jugoslaviji.

Teorijska pitanja

Uvođenje problematike tradicija u okvire istorijskih istraživanja moguće je shvatiti kao rezultat izmenjenog odnosa prema prošlosti, koji kao da "reflektuje procese socijalne i kulturne dezintegracije kao najviše odlike naših savremenih post-industrijskih društava".¹ Individualne poetike post-moderne formirale su specifičan odnos prema prošlosti i samoj istorijskoj nauci kroz viđenja da je prošlost "privatizovana",² a da "ono što se zove istorija, nije ništa više, no oficijelno sećanje koje je društvo odabralo da obeležava".³ Stoga je isticanje socijalne dimenzije individualnih sećanja, ali sa druge strane i razumevanje kolektivnih sećanja, kao ključnog elementa u procesu formiranja kolektivne svesti, kao i analiza njihovih prezentacija, predstavljalo metodološko osavremenjenje istorijske nauke, u trenutku kada su se pred njom postavili zahtevi za formiranjem novih pristupa objektima razmatranja. Upravo stoga, istraživanja tradicija su aktueli-

1 F.R. Ankersmit, *Memory: From Representation to experience*, predavanje održano u Budimpešti, 12. maja 1995.

2 Ibid.

3 Vidi: Patrick H. Hutton, *History as an Art of Memory*, Hanover 1993, str. 9.

zovana kao način analiziranja formi i ideja, kroz koje su kolektivna svest i sećanje formirani, ili ispoljavani.

Intenziviran interes za problematiku sećanja i tradicija u savremenoj istorijskoj nauci, francuski istraživač Pierre Nora pokušao je da objasni kao rezultat našeg osećaja za ubrzavanje toka vremena i, samim tim, kao proizvod izmenjene osećajnosti savremenih društava? Ovako formulisan odgovor samo je, međutim, otvorio nova pitanja i traganja za političkim i ekomomskim realnostima, koje su uticale na post-industrijsku individualizaciju društva, a samim tim i na potrebu za iznalaženjem metodoloških novina u pristupu istorijskoj problematici.

Jasno je uočljivo da su se istraživači problematike tradicija okrenuli ovoj temi upravo u trenutku ponovne aktuelizacije pitanja nacije na kraju XX veka. Iz perspektive Evrope koja formuliše i afirmiše nadnacionalne principe multikulturalizma, dok u realnosti ponovo iskrsava pitanje nacije, oni su u fokus svojih interesovanja stavili periode utemeljenja nacionalnih principa: dakle, vreme devetnaestovekovnog rađanja nacija i period svetskih ratova, shvatajući ih kao najznačajnije za analizu procesa nacionalne amalgamizacije. U tom smislu, istraživanja iskustava traume pokazala su se kao posebno interesantna za analize fenomena tradicija. Tako su u prvi plan tokom poslednjih godina iskrsele analize katarzičnih sećanja na Holokaust i I svetski rat, kao i analize načina formiranja državno sponzorisanih tradicija tokom prve polovine XX veka. Teorijske i metodološke postulate ovih istraživanja postavili su, međutim, istraživači procesa devetnaestovekovne invencije tradicija Pierre Nora, Maurice Agulhon i Eric Hobsbawm, nalazeći da pojava tradicija uvek predstavlja rezultat promena koje su se dešavale u socijalnoj kompoziciji, ali i rezultat formiranja novog senzibiliteta, uzrokovanog procesima modernizacije i urbanizacije.

Tako su kroz razmatranje tri fenomena: *sećanja, identiteta i mentaliteta* kao strukturalnih činilaca pojma *istorijska svest* (na nekoliko nivoa – političkom i socijalnom, kulturnom i ideološkom), istraživanja tradicija otvorila nove puteve za sagledavanje problema vezanih uz pojam nacije i njene pojavne oblike kao što su “nacionalna država”, “nacionalni identitet”, “nacionalni simboli”, ili na primer “nacionalizam”. To je, istovremeno, značilo da je razmatranje problema nacije kroz prizmu tradicija uvelo u okvire istorijske nauke analize ne samo događaja i ideja, već u prvom redu istraživanja načina njihove reprezentacije i recepcije.

Osvrnimo se, u tom smislu, na analize devetnaestovekovne masovne produkcije tradicija. Sećanja na prošlost i državno sponzorisane tradicije, tokom XIX veka, izražavana su kroz formiranje kulta značajnih ličnosti epohe (veličanje Bizmarka u Nemačkoj, i “otaca nacije” u Sjedinjenim Američkim Državama), ili etabliranjem određenih vrednosti kroz simboličnu prezentaciju ideoloških postulata nove države (u Francuskoj su tako posle Revolucije “Marseljeza”, trikolor, monogram (RF), moto (sloboda, jednakost, bratstvo) i

kult Marianne predstavljali vizuelnu prezentaciju novog društva i njegove prošlosti).

Eric J. Hobsbawm je utvrdio da je nova – izmenjena stvarnost (industrijalizovana privreda, urbanizovano društvo i razvoj nacionalnih država), zahtevala i “nove” tradicije. Invencija tradicija u Francuskoj i Nemačkoj bila je izražena kroz podizanje čitavog niza spomenika, statua i bista, i predstavljala način za uvođenje postulata Prve Republike, odnosno ideje ujedinjene Nemačke nacije pod supremacijom Bizmarkove Pruske. Ova devetnaestovekovna statutomanija odslikavala je, po Hobsbaw-ovom mišljenju, zapravo potrebu za drugačijim viđenjem prošlosti u uslovima gotovo “revolucionarizovane” sadašnjosti sveta koji se rapidno menjao. Kroz empirijska istraživanja Hobsbawm je tako došao do rezultata da “produkciju ‘novih tradicija’” očekujemo onda kada ubrzana transformacija društva slabi, ili uništava društvene modele, ili kada “stare tradicije” i njihovo institucijalno trajanje, kao i njihovi popularizatori više nisu dovoljno prilagodljivi i fleksibilni”.⁴ Gotovo uvek, ona je vođena istim principom – formiranjem, ili konsolidacijom nacionalne države.⁵

Ovakvo usmerenje i određenje predmeta izučavanja uključilo je, zapravo, istraživanja tradicija u okviru socijalne istorije, koja je “u žižu istorijske pažnje” i postavila “strukture i procese u širokom rasponu, kao što su industrijalizacija, nacionalizam, modernizam, revolucije ili sekularizacija”.⁶ Međutim, ne samo tematsko usmerenje, već i metodološki postulati formirani kroz ova istraživanja (u prvom redu primena komparativnog metoda), uključili su analize tradicija u okviru društvene istorije.⁷

4 Ibid.

5 Imajući na umu studiju Eugena Weber-a, *Peasants into Frenchmen*, postaje očigledno da je proces formiranja nacionalne države u Francuskoj sredinom i krajem XIX veka bio daleko do svog završetka. Iako tip Weber-ove studije predstavlja case study, i iako ne postoje slična dela na tom polju za druge evropske države, sa visokim stepenom sigurnosti, moguće je tvrditi da je proces formiranja nacionalnih država u Evropi tokom XIX veka još uvek tekao usporenim ritmom.

6 Jirgen Koka, *Uporedna istorijska istraživanja – nemački primer*, u: *Godišnjak za društvenu istoriju*, godina I, sveska 2, 1994, str. 150.

7 Na primeru I svetskog rata i njegovih tradicija, postaje uočljivo koliko su komparativna istraživanja, kao osnovni metodološki postulat socijalne istorije, otvorila prostor za dalje analize. Samo upoređivanje načina obeležavanja godišnjica Prvog svetskog rata i individualnih žrtvi, među državama pobednicama i poraženim, pruža mogućnosti za celovitijim sagledavanjem političkih realnosti Evrope i sveta u periodu do izbivanja II svetskog rata. Jer, dok je u zapadnim demokratijama slavljenje pobede u I svetskom ratu predstavljalo način za afirmaciju liberalnih normi, svojevrsan pokazatelj politizacije masa i demokratizacije društva, osećaj gubitka i poniženja među pobedenima otvorio je put za etabliranje totalitarnih ideologija. Razvoj komemorativne prakse ovde je predstavljao način za kreaciju nepostojećih tradicija i kroz njih formiranja novih sistema vrednosti.

Tradicije i istorijska nauka

Ova teorijsko metodološka razmatranja mesta tradicija u istorijskim istraživanjima otvorila su još jednom pitanja kao što su: da li je istorija uvek savremena, da li je istorija svest o večitoj sadašnjosti, ili je ona projekcija sadašnjosti u prošlost. Razmišljanja o dilemama koliko istorijska nauka i historiografija odslikavaju zapravo vreme u kome nastaju, otvaraju, naime, problem odnosa sadašnjosti i prošlosti, a samim tim i prošlosti i njenih tradicija u sadašnjosti.

Od 60-ih godina ovog veka istorijska nauka je koncentrisala svoj interes na ove teme, uglavnom pod uticajem francuskih interdisciplinarnih istraživanja istorije mentaliteta. Analizirajući porodicu, lokalne zajednice i društvene i religijske promene unutar njih, škola Analista je "navodila običaje uma, konvencije govora, običaje i praksu narodne tradicije kao zajedničke teme svojih istraživanja",⁸ a njihove naučne analize uticale su na dalja istraživanja problematike sećanja. U okvire naučnih istraživanja tako su ušla individualna i kolektivna sećanja i vidovi njihovog ispoljavanja i obeležavanja, kao i vidovi njihovog korišćenja u procesu političke integracije nacije. Kao što je Nora tvrdio istoričari nisu više proslavljali nacije, već su počeli da proučavaju nacionalna slavlja, a istorijska istraživanja su se okrenula "from ideology to imagery". U tom smislu, njegova knjiga "Les lieux de Memoire" je postala prvo delo koje je značajnije odredilo mesto problematike sećanja i tradicija u istorijskoj nauci.

Pojava knjige Eric J. Hobsbawm-a i Terence Ranger-a "Invenција tradicija" ("The Invention of Tradition") 1983. godine predstavljala je u tom pogledu značajan događaj. Ukazujući na glavne elemente koji su uticali na masovnu produkciju tradicija, ovaj rad je izdvojio industrijalizaciju, kao krucijalni faktor koji je uticao na promenu senzibiliteta devetnaestovekovnih društava.

Takođe je i pristup Michel Foucaulta, koji je podrazumevao analizu jezika i institucija u procesu stvaranja kultura, uticao na razvoj studija, koje su u centar istraživanja postavile tradicije, kao relevantni element za definisanje kako individualnog, tako i nacionalnog identiteta. Novo-etabrirane tradicije postale su tako indikatori političkih, društvenih i kulturnih promena savremene epohe, kroz činjenicu da je stvaranje "novih" tradicija konsekventno zahtevalo uporedno zaboravljanje "starih".

Samo tokom poslednje dve godine pojavilo se više naslova koji se bave problematikom vezanom za sećanja kao način formiranja nacionalnog, rasnog, ili polnog identiteta.⁹ Sećanja i tradicije svetskih ratova u tom smislu su

8 P. Hutton, o.c. p. 1.

9 Primera radi, navešćemo samo neke od naslova koji su objavljeni poslednjih godina: Kirk Savage, Race, Memory, and Identity: the National Monuments of the Union and the

postala inspirativna tema za proučavanje kroz istraživanje trauma Holokauta II svetskog rata i tradicija Prvog rata svetskih razmera, u vremenu raspada Versajskog sistema država. Jedno od Prvih dela na tom polju predstavljala je knjiga Paul-a Fusell-a "The Great War and Modern Memory", koja je objavljena u Londonu još 1977. godine, dok je editorijal John R. Gillis-a, "Commemorations, The Politics of National Identity", izdat u Princeton-u 1994. za sada najznačajnije delo koje se bavi ovom tematikom.

Na žalost, jugoslovenska istoriografija koja je definisala tradicije kao jednu od relevantnih tema istorijskih istraživanja još tokom devetnaestog veka, danas još uvek nije pružila značajnija istraživanja na tom polju. Jos 80-ih godina prošlog veka Stojan Novaković je pisao da bi bilo "podjednako pogrešno prihvatanje narodnih tradicija kao objektivne slike događaja, kao i njihovo odbacivanje samo zato što nisu potpuno verna slika događaja". Sa izuzetkom Andreja Mitrovića i njegovog istraživanja, tradicija Topličkog ustanka,¹⁰ i Uvoda Sime Ćirkovića za knjigu tekstova Stojana Novakovića "Istorija i tradicija" iz 1989. godine,¹¹ jugoslovenska istorijska nauka još uvek nije razvila savremeno interesovanje za problematiku sećanja i tradicija.

Zbog svega toga, potrebno je najpre ukazati na terminološke poteškoće u razmatranju ove tematike. Naime, sama reč tradicija latinskog je porekla (potiče od latinske reči traditio) i po Vujaklijinom leksikonu ona označava predavanje, s kolena na koleno usmeno širenje (priča, pouka, verovanja, običaja i sl.) vest; običaj, naviku.¹² Međutim, ovakva definicija ne pruža dovoljnu širinu, odnosno ne obuhvata sve aspekte pojma tradicije.

Najpre, neminovno je postaviti plural imenice, koji bi već ukazao na višeznačnost pojma. Ne radi se dakle samo o "usmenom širenju (priča, pouka, verovanja, običaja, i sl.), o vesti, običaju, navici". Tradicija ne podrazumeva više samo spontano nastale slike događaja i njihovo spontano prenošenje u narodu. Savremena istoriografija je osvetlila još jedan njihov aspekt. Tradicije

---

Cofederacy, University of California at Berkeley, 1990; Genevieve Fabre, Robert O'Meally, History and Memory in African American Culture, zatim knjiga Kate Darian-Smith, Paula Hamilton, Memory and History in Twentieth Century Australia, kao i delo koje kroz pisma i sećanja žena učesnica II svetskog rata prati formiranje ženskog samo-identiteta u Americi: Judy Barrett Litoff, David C. Smith, "We're in This War Too", World War II Letters from American Women in Uniform.

- 10 Andrej Mitrović, Toplički ustanak, mesto u srpskoj istoriji, Beograd 1993. Ovom naslovu dodali bismo i teorijsko razmatranje istog autora "Kolektivna svest i tumačenje istorije" štampano u "Leskovačkom zborniku", XXXIII iste 1993.
- 11 Stojan Novaković, Istorija i tradicija, Beograd 1989. Ovome bismo dodali i radove sa područja istorije književnosti: Milan Radulović, Istorijska svest i estetske utopije, Beograd 1985, i Milan Radulović, Obnova tradicije, kritički eseji o savremenim piscima, Beograd 1994, kao i doktorsku tezu Miroljuba Jovića, Istorijska distanca u srpskom romanu u I svetskom ratu – evropski kontekst, Beograd 1987.
- 12 Milan Vujaklija, Leksikon stranih reči izraza, Beograd 1961.

koje su državno sponzorisane, ideološki vođene i rezirano prezentovane u javnosti. Kada savremeni istraživač problematike tradicija počinje da se bavi ovom temom, on se nalazi u donekle drugacijoj poziciji, no što je bila ona koju je zauzimao Stojan Novaković, 80-ih godina prošlog veka. Pred njim se ne nalazi više samo problem narodnih usmenih tradicija koje, iako nisu objektivna slika događaja, ipak pružaju svojevrsno svedočanostvo o vremenu u kome nastaju. Istraživač tradicija nastalih tokom XIX i XX veka u fokus svojih interesovanja uvodi ne samo narodne, već pre svega državne tradicije. I iako je pojam državnih tradicija moguće pratiti u svim istorijskim epohama postojanja države, on u poslednja dva veka, dobija drugačije značenje. Državne tradicije, naime, postaju tokom XIX i XX veka veoma često sinonim za nacionalne. Njihovo postojanje ne znači, međutim, nestanak usmenih narodnih tradicija, ali vrlo često ukazuje na njihovu međusobnu suprotstavljenost i sukobljenost.

Istraživanja narodnih i državnih tradicija i pitanja njihove recepcije imaju zajedničke rezultate, odnosno kako je Stojan Novaković istakao baveći se usmenom tradicijom: "Tim poslom može se dobiti najdragocenija građa, građa za upoznavanje duhovne fiziognomije narodnoga javnoga mišljenja, građa po tom za izučavanje psiholoških osobina, i intelektualne visine javnog mišljenja, kojom se dubina ili plitkoća narodnoga suda objašnjava". Istraživanje državnih tradicija još je potpunije, jer kroz analizu njihovog formiranja moguće je odgonetnuti neka pitanja vezana za probleme formiranja i sprovođenja državne ideologije, pitanja aktuelne unutrašnje i spoljno-političke situacije. Sa druge strane, ove analize, kroz istraživanja recepcije državnih tradicija u narodu, ukazuju na gore pomenutu građu iz citata Stojana Novakovića – "na psihološke osobine, i intelektualne visine" naroda. U tom smislu tradicije je, dakle, jedino moguće shvatiti "kao deo istorijske svesti" i kao takve jedan od bitnih elemenata za formiranje nacionalnog identiteta.

Pišući o Stojanu Novakoviću, Sima Ćirković je istakao da je ovaj istraživač koji je proučavao srednjevekovne srpske tradicije "pomogao da se tradicija shvati kao deo istorijske svesti, da se u mnogim slučajevima otkrije zanimljiv posmrtni život i uticaj srednjevekovnih ličnosti, i doprineo da se tradicija neposrednije veže sa sredinom u kojoj je nastala i bila čuvana". Oni koji se bave izučavanjima novovekovnih i savremenih tradicija, svojim radom takođe povezuju ovaj pojam sa pojmom istorijske svesti, ali kroz prizmu nacije.

U traganju za identitetom

Fokusirajući problem sećanja na srpsko građansko društvo, postaje jasno da je kolektivno pamćenje oduvek bilo jedan od važnih elemenata u procesu narodnog samoopredeljanja i određenja. Kolektivna svest čuvana od strane Srpske pravoslavne crkve formirala je u vekovima strane vladavine,

tradicije i vizije prošlosti, koje su uticale na stvaranje nacionalnog identiteta tokom XIX i XX veka. U svojoj "Karakterologiji Jugoslovena", Vladimir Dvorniković je pisao da je "kičma srpske državosti ostala u toj nacionalnoj crkvi i onda kada je državu stigla turska katastrofa ali desila se jednačudna i jedinstvena etničko-religiozna pojava. Pored samog zvaničnog crkvenog hrišćanstva sam narod, od časa državne katastrofe, stvara svoj naročiti kult, novu živu varijantu hrišćanstva."¹³ Usmena epska tradicija formirala je, naime, okvire koji su sačuvali biološko biće naroda i njegovu svest o etničkoj posebnosti. U tom smislu, Kosovski ciklus, koji je formiran kroz narodne epske pesme, ugradio je kult žrtve u narodni duh, koji je tokom devetnaestovekovnog buđenja i traganja za nacionalnim identitetom uticao na formiranje specifičnog odnosa prema prošlosti, kao i specifičnog percepiranja stvarnosti.¹⁴ Vidovdanski mit, koji je ako se poslužimo terminologijom Eric-a Hobsbawm-a, postao ključni element srpskog proto-nacionalizma u vremenima otomanske i habsburške vladavine, tokom devetnaestovekovnog procesa nacionalne fermentacije ponovo je otvoren i upotrebljen za savremene političke ciljeve. U vremenu kada je srpski narod doživeo renesansu, a država obnavljanje, narodna tradicija je sve ove procese smestila u okvire Vidovdanskog mita, shvatajući balkanske ratove kao konačno zatvaranje kruga i "osvetu Kosova", a istoriju ratovanja kao istoriju borbi za ponovno uspostavljanje srednjevekovne države. Dovoljno je samo se podsetiti važeće državne parole "Za Kosovo – Kumanovo, za Slivnicu – Bregalnicu".

Epska svest, koja istorijske realnosti zamenjuje fiktivnim, paradigmaticnim događajima i ličnostima i "kreira iluziju kontinuiteta sa prošlošću, kada su te veze zapravo pokidane"¹⁵ preneti je na državni nivo. To je značilo da je u situaciji kada je Kosovski ciklus konačno zatvoren poredama u balkanskim ratovima, Prvi svetski rat shvaćen kao događaj, koji je otvorio novi ciklus u srpskoj istoriji. Stoga i istraživanja tradicija I svetskog rata u srpskom građanskom društvu i nekih od "vidova njegovog pamćenja, obeležavanja i mitologizovanja"¹⁶ mogu da otvore nove puteve za dublje analize međuratne jugoslovenske istorije.

Empirijska istraživanja ovog problema uključila bi proučavanja "određenih kulturnih formi: spomenika, naravno, ali i literature, filma i popularnih vizuelnih reprezentacija u medijima kao što su poštanske razglednice, karikature, stripovi i poster".¹⁷ Zbog svega toga, kao metodološka neminov-

13 Vladimir Dvorniković, *Borba ideja*, Beograd 1995, str. 82-83.

14 "Od 1389. javlja se kosovski kult, u suštini jedan religiozni fenomen sa nacionalnom funkcijom, i taj kult imao je da premosti stoleća praznine u državnom kontinuitetu. Kosovski kult je jedinstven primer za funkciju religije u životu naroda." Ibid.

15 P. Hutton, o.c. str. 5.

16 Paul Fussell, *The Great War and Modern Memory*, London 1977, str. 1.

17 Daniel J. Sherman, *Art, Commerce, and the Production of Memory in France after the First*

nost postavila se potreba za specifikovanjem grupa izvora, koje bi trebalo istraživati u pokušaju analiziranja tradicija. U tom smislu moguće je izdvojiti sledeće grupe izvora:

Aktivnosti: čija bi analiza podrazumevala istraživanja ceremonija i svečanosti kojima su obeležavani značajni datumi i godišnjice rata i sahrane istaknutih ličnosti koje su u ratu učestvovala, kao i načine njihove organizacije i recepcije među stanovništvom

Ratni spomenici i groblja

Umetnost, nauka i publicistika: čija bi analiza podrazumevala interdisciplinarna istraživanja literature, svih vidova vizuelnih umetnosti i muzike, istorijske nauke i istoriografije i publicistike, kao i analizu školskih i univerzitetskih udžbenika.

Objedinjujući (više-manje) sve ove grupe izvora u engleskom terminu "commemorations" i shvatajući ga kao pojam, koji u sebi objedinjuje gotovo sve vidove ispoljavanja tradicija, neki istraživači su pokušali da ukažu na faze u njihovom razvoju. Tako je već pomenuti John R. Gillis odredio sledeće tri faze u razvoju komemorativnih delatnosti:

1. pre-nacionalnu (pre kraja XVIII veka),
2. nacionalnu (od vremena Američke i Francuske revolucije do 60-ih godina XX veka),
3. sadašnju, post-nacionalnu fazu (za koju bismo pre upotrebili termin post-moderna, jer formulisan na Gillisov način on isključuje savremeni problem nacionalnih preporoda, koji je ponovo otvoren u vremenu proklamacija nadnacionalnih ideologija).¹⁸

Mitska i istorijska svest

Pored istraživanja materijalnih izvora, tradicije I svetskog rata moguće je istraživati i kroz analize mentalnih struktura,¹⁹ mitova i verovanja i shvatiti

---

World War, u Commemorations, The Politics of National Identity, New Jersey 1994, str. 186.

18 John R. Gillis, Introduction u Commemorations... str. 5.

19 Pišuci o istoriji mentaliteta, Žorž Dibi je predložio novi metodološki pristup za analiziranje ovog problema. Istraživanja je podelio na tri etape: Za Dibiya prvi korak predstavlja istraživanje mentalnog instrumentarija koji uključuje ispitivanja a) jezika i različitih vidova njegovog izražavanja i b) uticaje bioloških uslova. Drugi korak podrazumeva analizu različitih načina komuniciranja i prenošenja informacija, što podrazumeva analizu obrazovanja i mesta susretanja. Ovo istraživanje može da ukaže na različitosti u vezama između pojedinaca i grupa, kao i na različite načine prihvatanja kulturnih modela. Na kraju Dibi ističe važnost istraživanja mitova i verovanja, koji mogu da rekonstruišu psiholoske, intelektualne i moralne aspekte i predstave o politici, religiji i životu. Mitovi, simboli i verovanja su veoma teško promenljive kategorije i stoga moraju biti istraženi kroz analize konvencija, gestova itd. vidi: Žorž Dibi, Istorija mentaliteta, Treći program, proleće 1970.

njihove deformacije kao rezultat promena u političkim, socijalnim, ili kulturnim sferama. Postojanje određenih modela po kojima istorijske ličnosti predstavljaju paradigme za kreiranje idealnih heroja i anti-heroja uzrokuju prisutnost stereotipa i međusobnu isprepletanost mitske i istorijske svesti.²⁰ Otvorenost kolektivne svesti za prihvatanje mitskih elemenata koja postoji i u uslovima tehnološkog i naučnog napretka posebno je uslovljena fabularnim kvalitetima mita, koji ga po Leseku Kolakovskom održavaju u svim formama ljudske komunikacije: intelektualnim aktivnostima, umetničkim kreacijama, jeziku, koegzistenciji, seksualnom životu.²¹ Zbog svega toga, nameće se kao neizbežna analiza odnosa između mita i tradicija, kao načina za razumevanje istorijske svesti i utemeljenja državnih ideologija.

Srpsko društvo sa snažnim epskim tradicijama formiralo je svoj eshatološki pristup istoriji, kao i svoj etički kodeks na mitu. Koncept kolektivne svesti predstavljao je način za vrednovanje prošlosti, ali i kreiranja stvarnosti. Tako je i formiranje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca suočilo sve strane u procesu ujedinjenja sa situacijom koja je za neke predstavljala ispunjenje vekovnog sna, dok je za druge označavala realizaciju istorijskog nonsensa. Novoformirana situacija zahtevala je stvaranje državne ideologije, koordinaciju kultura i duhovnu unifikaciju. Tako su i sam rat i epopeja srpske vojske, prihvaćeni u kolektivnoj svesti, kroz uklapanje u mitske matrice, i kao takvi korišćeni u procesu invencije novih državnih tradicija i ideologija – pre svega u procesu nacioanlnog sjedinjavanja. Ratni događaji su, dakle, uklopljeni u mitske modele i izdvojeni sa gotovo biblijskom simbolikom: *Godina 1915* – godina nemačke invazije na Srbiju, simbolisala je borbu Davida i Golijata; *Ulazak Bugarske u rat*, na strani Centralnih sila – izdaju, poput Judine izdaje Hrista; *Prelazak Albanije* – srpsku Golgotu, i kao i smrt kneza Lazara i njegovih boraca 1389, i ove žrtve su trebalo da omoguće novi život, dok je *Solunski front* predstavljen kao simbol uskrsnuća vojske i naroda. U ratu su nađeni elementi za formiranje državne nacionalne ideologije. To je značilo da su žrtva i ratna smrt predstavljeni kao centralni simbol državnog i nacionalnog ujedinjenja, a kao kohezivni element istaknuta je dinastija Karađorđevića. Na ovaj način i I svetski rat je baš kao i kosovska legenda prezentovan kao "naša nacionalizovana Hristijada".²²

Iz sveg prethodno rečenog, razmatrajući različite vidove ispoljavanja sećanja, i obeležavanja uspomena vezanih za rat i korišćenih u procesu

20 Razmatrajući dilemu da li je istorija pribežiste ili putokaz, Ivan Đurić je primetio da "etiološke legende", unekoliko izmenjenog "imidža", opstaju i po nestanku patrijarhalne kulture i da je pružanje prednosti mitu, kao izrazu istorijskih zbivanja koji ne odgovara istini, ali je prihvaćen (ili nametnut) baš kao da je istina, itekako je i danas često" Vidi: Ivan Đurić, *Istorija – pribežiste ili putokaz*, Sarajevo 1990, str. 19-20.

21 Lešek Kolakovski, *Prisutnost mita*, Beograd 1986.

22 V. Dvornikovic, *Ibid.*

formiranja nacionalnog identiteta, istraživač ponovo otkriva važnost koju iracionalni faktor igra u procesima nacionalne homogenizacije, bez obzira na tip društvenog, ili državnog uređenja. Pred njim se ponovo nalaze pojave koje su uticale da još "Janet, William James, Freud, Le Bon, Tarle, Trotter, Frazer, Cornford priznaju, da šta god da drži ljudske zajednice, nisu racionalne kalkulacije njihovih članova".²³

Nacionalizacija smrti

Međutim, I svetski rat je izmenio izvesna poimanja politike i uloge masa u njenoj realizaciji. Formiranje kulta neznanog junaka i, sa druge strane, čuvanje imena svakog poginulog u toku rata i masovna gradnja vojničkih grobalja, svedočili su o izmenjenim društvenim i političkim procesima vremena u kome su ove promene nastajale.

"U januaru 1915. (ovu značajnu promenu moguće je datirati sa preciznošću ne tako uobičajenom za kulturnu istoriju) nova era sećanja je započela: era imena običnog vojnika...",²⁴ kada je britanski Crveni krst formirao jedinice zadužene za pronalaženje i obeležavanje vojničkih grobova i identifikovanje poginulih (marta 1915. ove jedinice su reorganizovane u Komisiju za registraciju grobova (Graves Registration Commission). Na taj način država je postala odgovorna ne samo za živote svojih građana, već je preuzela brigu i o njihovim posmrtnim ostacima i čuvanje sećanja na pale vojnike. Iako je ove promene moguće pratiti od vremena Francuske buržoaske revolucije, tek je I svetski rat predstavio ključnu prekretnicu, koja je uticala na njihovu fermentaciju. One nisu označile samo promenu statusa palih za domovinu, već su ukazivale i na izmenjen odnos države prema njenim građanima, svedočeći o evoluciji demokratskih procesa. Kao takvi, ovi procesi su snažno uticali i na međuratno srpsko društvo, nastavljajući novoformirane državne tradicije – preuzete u velikoj meri od zapadnih uzora, na postojeće narodne tradicije.

Tradicija čuvanja uspomene na pale vojnike u srpskom društvu datira iz vremena I srpskog ustanka, kada su imena poginulih počela da se zapisuju, a ne samo čuvaju u usmenoj formi. Kameni spomenici u obliku obeliska, ili krsta, visoki oko metar, metar i po, koje je Branko V. Radičević sredinom šezdesetih godina nazvao *krajputašima*, čuvali su sliku vojnika i njegovo ime, kao i tačan datum, a po nekad i okolnosti pod kojima je izgubio život.²⁵ Epitafi

23 Eric Hobsbawm, Introduction: Inventing Traditions Public Ceremonial Manifestations, u Eric Hobsbawm, Terence Ranger (eds.), *The Invention of Tradition*, Cambridge 1983.

24 Thomas W. Laquer, *Memory and Naming in the Great War*, u John R. Gillis (ed.) *Commemorations, The Politics of National Identity*, Princeton 1994, str. 152.

25 Ponekad su epitafi na ovim spomenicima jednostavno i kratko ispisani, kao na primer "Ovaj bileg udari Gašo svome ocu Marku Radovanovicu koji za otačestvo i pomoć srpsku od

zapisani na ovim spomencima, kao i same vizuelne predstave, najčešće su čuvali uspomenu na ratnika, te je pokojnik predstavljan u svojoj vojničkoj uniformi, čak i ako je umro kao običan seljak. Produkcija krajputaša u Srbiji je naročito uvećana posle I svetskog rata. Kao i narodna usmena tradicija, i ova materijalizovana sećanja na one koji su svoje živote izgubili daleko od svojih domova, nastavljala je običaje čuvanja sećanja na poginule vojnike, i onda kada su njihova tela nestala. Ova, nazovimo ih *individualna sećanja* na poginule rođake i prijatelje, predstavljala su najjaču vezu sa izgubljenim članovima porodice, a samim tim i prvi i najsnažniji vid poimanja prošlih događaja, vremena i same istorije.

Drugi sloj moguće je tražiti u *lokalnim tradicijama* gradnje spomenika i čuvanja uspomene na pale članove zajednice. Neposredno posle završetka I svetskog rata oni su građeni u gotovo svim selima i gradovima Srbije, novčanim sredstvima članova zajednice, ne retko i na osnovu njihovih idejnih projekata, čuvani i održavani naporima svih stanovnika. Veoma često, ovi spomenici su sadržali spiskove poginulih članova zajednice. Nekada su podizani u obliku spomen-česmi, a nekada i spomen-kosturnica. Međutim, zajednica je svoj dug palima vraćala i kroz podizanje spomenika neznanim junacima, shvatajući ih kao specifičan vid čuvanja uspomene na pale vojnike. Kult neznanog heroja je predstavljao društveno priznanje za sve one koji su bili zaboravljeni za života i plaćanje duga svim članovima koji su svoje živote dali za zajednicu, bez obzira na njihovo poreklo, bogatstvo, ili društveni položaj. Personifikujući procese demokratizacije, ovaj kult je prihvaćen u svim društvima, bez obzira na njihove različite političke, ideoloske, ili kulturne temelje. Kao simbol "bezmernih značenja praznine",²⁶ on je postao način za identifikaciju svih onih čija su tela uništena ili izgubljena tokom trajanja rata.

Princip izgradnje vojničkih grobalja uticao je, sa druge strane, na činjenicu da "žrtve rata postanu centralni simbol nacionalnog identiteta, odvojen od često prekinutih veza između klasa, etničkih, religijskih, ili regionalnih zajednica".²⁷ U traženjima različitim puteva za prezentaciju ideo-

---

turčina Lativage poginu ovde 12 maja 1814", ili "Mileta Maričić, vojnik 3. čete. 1. bataljona, 4. puka, a pogibe za srpsku slobodu u svojoj mladosti u 26 godini na položaju Krstaču od Austro-Nemaca 1914 godine. Bog da mu dušu prosti..." Međutim, nekada su ovi natpisi sadržali čitav niz interesantnih podataka: "Spomen Sima Orestijevića iz sela Kosovice, bivšeg predsednika opštine kosovačke, poživeo 57 godina a umre 29 maja 1899 godine. Sima je prvi glasao da bude škola ovde..." Pisani lakonskim stilom, ovi natpisi često su predstavljali prave bisere narodne pisane književnosti, ne retko sadržeći ironični komentar "Ovde ležim ja, čitaš ti, bolje je da ležiš ti a da čitam ja..." O krajputašima vidi: Branko V. Radičević, Seoski nadgrobnici spomenici i krajputaši u Srbiji, Beograd 1965.

26 Thomas W. Laqueur, Memory and naming in the Great War, u John R. Gillis (ed.), Commemorations, str. 157.

27 G. Kurt Piehler, The War Dead and the Gold Star: American Commemoration of the First World War, u John R. Gillis (ed.), Commemorations..., str. 169.

logije novoformirane države, vlasti Kraljevine Jugoslavije su upravo kroz sećanja na ratne žrtve, tokom tridesetih, podizuci u Beogradu Meštrovićeve spomenike od "nacionalnog značaja" (Pobednika, Spomenik zahvalnosti Francuskoj i Spomenik Neznamom junaku) i vojnička grobalja, pokušale da ukorene ideju integralnog jugoslovenstva. Uočljivo je da je tokom dvadesetih, ideja tri plemena jednog naroda u prvom redu prezentovana u zapadnim, bivšim austrougaskim delovima države kroz izgradnju spomenika kralja Petra I Karađorđevića.²⁸ Vojnička groblja u zemlji i van nje su trebalo da stvore osećaj narodnog jedinstva u Srbiji. Suština ovih pokušaja predstavljena je već u prvom članu Uredbe o uređenju i održavanju naših vojničkih grobalja i grobova u domovini i na strani, od 12. decembra 1919, u kome se kaže da "sva vojnička groblja, a po mogućnosti i pojedinačni grobovi palih boraca za slobodu i ujedinjenje našeg naroda, bez obzira na veriospoved pokojnika, imaju se urediti i održavati u redu kao svetla uspomena na teške dane borbe za slobodu i ujedinjenje i kao svedoci bezprimernog samopožrtvovanja u odbrani naše domovine i našeg troimenog naroda".²⁹

Ako pokušamo da pratimo evoluciju gradnje vojničkih grobalja, uočavamo da ona započinje u Američkom građanskom ratu, kada su od strane Unionista učinjeni neki pokušaji za identifikacijom i obeležavanjem grobova poginulih vojnika. Ona je nastavljena u Burskom ratu, naročito uvođenjem obaveze da je svaki vojnik dužan da sebi obezbedi znak, koji će uvek imati uz sebe i koji će sadržati njegovo ime i kao takav omogućiti njegovu identifikaciju u slučaju pogibije na frontu. Ali kao što T. Laqueur primećuje, čak je i prvo nacionalno groblje u Getisburgu (Gettysburg) više predstavljalo mesto obeležavanja uspomene na vojne jedinice, nego na pojedinačne ljude. Stoga je i uvođenje prakse podizanja vojničkih grobalja i obeležavanja imena svih poginulih u borbama, po mišljenju mnogih istraživača, odraz izmenjenog shvatanja života i smrti u savremenim društvima. Već je XIX vek uveo u svest ljudi osećaj individualne važnosti i veličine svakog života, izmenivši odnos prema sahranama i uviđajući sirotinjska sahranjivanja u zajedničkim grobnicama, kao svojevrsan vid izolacije i getoizacije.

Iz svega rečenog, uočljivo je da je proučavanje tradicija I svetskog rata u srpskom civilnom društvu moguće vršiti na tri nivoa, kroz analizu izumljenih, državno vođenih tradicija, ispoljenih kroz razne vidove komemoracija – tzv. nacionalnih tradicija, i onih koje su predstavljale produkt tradicionalnog

28 U julu 1924. spomenik kralju Petru I otvoren je u Foči, a u decembru iste godine u Starom Bečeju i Dubrovniku, u avgustu 1926. u Otočcu i dva meseca kasnije u Velikom Bečkereku. 1927. u Bačkoj Topoli i Bijeljini. U avgustu 1928. statua kralja Petra I je podignuta u Nevesinju, Cazinu, Glini, Krupi i Inđiji. Vidi: Politika, 16. 7. 1924, 1. 12. 1924, 5. 8. 1926, 3. 10. 1926, 24. 10. 1926, 9. 8. 1927, 28. 8. 1928, 8. 8. 1929, 2. 12. 1929.

29 Uredba o uređenju i održavanju naših vojničkih grobalja i grobova u domovini i na strani, Beograd 1920, str. 1.

srpskog odnosa prema čuvanju sećanja na rat i žrtve rata – tzv. individualnih i lokalnih tradicija i sećanja. Komparacije kolektivnih sećanja, prevshodno izraženih kroz nacionalne tradicije (i kao takvih direktno podložnih političkim realnostima) i različitih vidova njihovog ispoljavanja, sa privatnim sećanjima pojedinaca, ispoljenih bilo kroz dokumentarna svedočenja, bilo kroz umetničku obradu, centralni su predmet istraživanja prilikom analize tradicija. One osvetljavaju procese nacionalne integracije, odnosno dezintegracije, a ovako definisan metodski postupak odslikava ideale i zablude vremena u kome su tradicije nastajale, kao i probleme recepcije proklamovanih nacionalnih ideologija. Istraživanja srpskog građanskog društva i načina čuvanja uspomena na rat u kome je stvorena država, i koji je kasnije kroz državne tradicije predstavljen kao događaj koji je utvrdio narodno jedinstvo, ukazuju na probleme koji su uticali na proces nacionalne integracije. Kao u čuvenoj izjavi D'Azeglia iz vremena ujedinjenja Italije: "Stvorili smo Italiju, a sada još samo da stvorimo i Italijane" i međuratnoj Jugoslaviji je, naročito u vreme proklamacije ideje integralnog jugoslovenstva, rat iskorišćen kao element ujedinjavanja.

Summary

Concentric Circles of Memory: Remembrance, Tradition and History

The author tried to point to the significance of remembrance for the establishment of identity, both individual and national. The analysis of tradition of World War I among Serbian middle class between 1918 and 1941 was placed in a broader European context, with comparison of national tradition, guided by the state, with individual and local memories of war victims, which represented the result of traditional Serbian attitude toward marking the memory of fallen soldiers.